

ZERDÜŞT MUAMMASI*

Jussi ARO**

Çev. Esko NASKALI***

Özet

[XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında oldukça homojen bir mahiyet taşıyan Zerdüştlük araştırmaları, XX. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle Ernst Herzfeld, H. S. Nyberg, W. B. Henning, George Dumézil, J. Duchesne-Guillemin, Helmuth Humbach, Walther Hinz, Ilya Gershevtz, Marian Molé, R. C. Zaehner ve Geo Wiedengren gibi araştırmacıların yeni yayınlarıyla hızlı bir gelişme göstermiştir. Makalede XX. yüzyılda Zerdüştlük üzerine yapılan araştırmaların genel bir değerlendirmesi yapılarak son bulguların ışığında şu sorulara cevap aranmaktadır: 1. Zerdüştlük Ne Zaman Yaşadı?, 2. Zerdüştlük Nerede Yaşadı?, 3. Akhemeniler'in Dini Meselesi, 4. Zerdüştlükün Hayat Hikayesi, 5. Zerdüştlük Şaman mıydı?, 6. Zerdüştlükte Tek Tanrılık, 7. Zerdüştlükte Düalizm, 8. Zerdüştlükte Kıyamet Günü, 9. Peygamber ve Reformcu Olarak Zerdüştlük.

Anahtar Kelimeler: Zerdüştlük, Zerdüştlük, Şamanizm, Gathalar, Ernst Herzfeld, H. S. Nyberg].

THE ZOROASTRIAN DILEMMA

Abstract

[Studies on Zoroastrianism in the 19th and the beginning of the 20th century present a uniform corpus, but from mid-20th century onwards, particularly with research done by scholars such as Ernst Herzfeld, H. S. Nyberg, W. B. Henning, George Dumézil, J. Duchesne-Guillemin, Helmuth Humbach, Walther Hinz, Ilya Gershevtz, Marian Molé, R. C. Zaehner and Geo Wiedengren Zoroastrian studies took

* Bu makale Prof. Dr. Jussi Aro'nun *Zarathustrian Arvoitus* (Helsinki: Demavend, Suomi-Iran Seuran Julkaisus - Publication of the Finland-Iran Society, No. 3: 1969) başlıklı yazısından hülâsa edilerek Türkçeye tercüme edilmiştir. Yazı evvela Jussi Aro tarafından 1966 yılında *Finnish Society for Comparative Religion* toplantısına sunulmuş, üç yıl sonra da asıl metin Helsinki'de yayımlanmıştır. Mütercim, bu naçiz tercüme için erken bir yaşta kaybettiği rahmetli hocası Prof. Aro'nun aziz hatırasına ithaf eder.

** Prof. Dr. Jussi Aro (1928-1983), Helsinki Üniversitesi Sami dilleri uzmanı.

*** Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, (İstanbul).

wing. This article discusses and evaluates research done in the 20th century on Zoroastrianism in view to answer these questions: 1. When did Zoroaster live?, 2. Where did Zoroaster live?, 3. The religion of the Akhemenids, 4. Zoroaster's life, 5. Was Zoroaster a shaman?, 6. Monotheism in Zoroastrianism, 7. Dualism in Zoroastrianism, 8. Day of Doom in Zoroastrianism, 9. Zoroaster as a prophet and a reformer.

Keywords: Zoroaster, Zoroastrianism, Shamanism, the Gathas, Ernst Herzfeld, H. S. Nyberg].

Prof. W. B. Henning, Zerdüşt üzerine hazırladığı bir yayında, eğer bir araştırmacı Zerdüşt problemini ele almak isterse, tıpkı Bailey'nin yaptığı gibi yapması gerekir. Yani, ilk önce tabii ki Avesta ve Pehlevi metinleri üzerine çalışması gerekir demiştir. Ancak bugün araştırmacıların, bu metinlerin yanında, Orta Asya ve Turfan'da bulunan Pehlevi, Soğd ve Hoten dillerinde kaleme alınmış Mani metinleri üzerinde de çalışması gerekmektedir.

Zerdüşt üzerine yapılan araştırmalar, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında daha homojen bir hâlde idi. Genel olarak araştırmacılar Zerdüşt'ün ortaya çıkışını iki farklı kültürün karşı karşıya gelmesiyle izah etmişlerdir: Bu dönemde Geiger, Zerdüşt'ü tarım ve göçebe kültürlerin karşı karşıya gelmesiyle açıklamıştır. Bartholomae, Moulton ve Reuter ise Zerdüşt'ü tarım ve şehir kültürünün Batı İrandan Doğu İran'a taşıyıcısı olarak görmüşlerdir. Öte yandan Lehmann-Haupt, Meillet ve Söderblom gibi araştırmacılar ise Zerdüşt'ün ortaya çıkışını sınıf mücadeleleri ile izah etmişlerdir. Bütün bu araştırmacılar çalışmalarında Zerdüşt'ü genel olarak aydın bir filozof olarak kabul etmişlerdir.

1930-1940 yılları arasında iki araştırmacı bu konuda daha yeni şeyler söylemiştir. Bunlardan ilki Alman asıllı Amerikan arkeolog Ernst Herzfeld¹, diğeri ise Upsala Üniversitesi'nde (İsveç) profesör olan H. S. Nyberg'tir. Bu araştırmacılar dikkati çeken şey, her iki araştırmacının her konuda tam olarak birbirine zıt fikirlere sahip olmasıdır.

E. Herzfeld, zamanının İran arkeolojisinin önde gelen simalarından birisi idi. İran'da pek çok kazıya katılmış ve çok sayıda kitabe yayınlamıştır. 1930'larda Chicago Üniversitesi'nin Persepolis kazılarına katılmıştır. 1920'li ve 30'lu yıllarda İran tarihi ve özellikle de Persler ile ilgili pek çok yayında bulunmuştur. Bu çalışmalarının zirvesi 1947 yılında yayınlanan ve bütün çalışmalarının son noktası sayılabilecek olan 851 sayfalık *Zoroaster and His World* isimli eseridir². Kitabın büyük bir kısmı Avesta metninin filolojik açıklamalarına ayrılmıştır. Bu çalışmanın en dikkate değer yanı, araştırmacının büyük bir öz güvenle metinleri değiştirerek yeniden tercüme etmiş ve yorumlamış olmasıdır. Araştırmacının görüşüne göre, özetle; Zerdüşt, Kyros ve Darius zamanında yaşamış tamamen tarihî bir şahsiyettir. Kyros tarafından ortadan kaldırılan Medler'in son kralı Astyages, Zerdüşt'ün büyük babasıdır. Kyros, tahta oturduktan sonra Zerdüşt'ün annesi ile evlenmiş ve bu evlilikten Zerdüşt'ün üvey kız kardeşi Atossa doğmuştur. Atossa evvela Kambyses, daha sonra da

1 Ernst Herzfeld, "Smerdis und Pseudosmerdis", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, V/3, (1933), s. 141-142; *Archaeological History of Iran*, London 1935, s. 43.

2 Ernst Herzfeld, *Zoroaster and His World*, Princeton University Press, 1947.

Darius ile evlenmiştir. Zerdüşt, Med ülkesi (*Media*) ile özellikle kendi şehri olan Ragga (bugün Rey)'da reform yaparak kölelik sistemi yerine, her iki tarafın da anlaşmasına dayanan vassal bir sistem getirmek istemiştir. Ancak Mediada iktidarda bulunanlar bu fikirlere hiç de sıcak bakmamışlardır. Bu sebeple Zerdüşt Tus'ta bulunan Viştaspa'nın yanına kaçmış ve orada ileri gelenlerden Fraşaustra'nın kızı ile evlenmiştir. Fraşaustra'nın kardeşi Jamasba, onun arkadaşıdır. Bir kardeş daha vardır ki, bu Heredot'un söz ettiği Preksaspes'tir. Bu kişi Kambyses tarafından Kyros'un oğlu Bardia yani Smerdiin'i öldürmekle görevlendirilmiştir. Heredot'a göre Preksaspes bu olayı gizli tutmuştur. Ancak Zerdüşt, durumdan haberdar olarak olayın yayılmasını sağlamıştır. Mediada Zerdüşt'ün eski düşmanı Gaumata, sahte Smerdiin olarak ortaya çıkmıştır. Zerdüşt bu kimseye karşı koymak için herkesi sefere çağırmıştır. Viştaspa'nın oğlu Darius bu çağrıya uyarak Gaumata'yı bozguna uğratmış ve Behistun kitabesinde anlatıldığı gibi, hükümdar olmuştur.

Özetini verdiğimiz bu ilginç kurgu, her ne kadar ilgi çekici gibi gözükse de, tarihi bir roman gibi durmaktadır. Bilhassa Zerdüşt'e ait Gathalar'da bu yönde hiçbir bilgi yer almamaktadır. Bu tezin tek delili, Zerdüşt'ün sığındığı kimse ile Darius'un babasının isminin (Viştaspa) aynı olmasıdır. Bu tezin en büyük sorunu ise Darius'un kitabesinde, Heredot tarihinde, Ktesias'ın eserinde ve Persler ile ilgili bilgilerde Zerdüşt'ün adının hiç geçmemesidir. Eski Yunanlar Zerdüşt'ü sadece bir din kurucusu olarak tanımakta idiler. Büyük dünya yılı takvimi spekülasyonlarına göre, Eflatun (Platon)'dan bin sene önce doğduğu kabul edilmektedir. Eski Zerdüşt geleneklerine göre ise, Büyük İskender'den 258 sene önce doğmuştur. W. B. Henning, *Zoroaster: Politician or Witch-Doctor?*³ isimli eserinde, Herzfeld'in Zerdüşt'ün sığındığı kimse ile Darius'un babasının aynı kimse olduğunu ispatlamak için çok gayret gösterdiğini belirtmektedir. Ancak, araştırmacıya göre Herzfeld'in bütün gayretlerine rağmen, tam tersine bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu iki insan arasındaki tek ilişki, sadece aynı ismi taşımış olmalarıdır.

Yine, Herzfeld'in araştırmasında Zerdüşt, siyasi olaylara karışan bir entrikacı olarak tasvir edilmiştir. Bu durumda Zerdüşt'ün neden bir din kurucusu olarak kabul edildiği sorusu da cevapsız kalmaktadır.

Nyberg, dini konularda Zerdüşt araştırmalarına ciddi katkılarda bulunan *Die Religionen des alten Iran*⁴ isimli eserini 1938 yılında Almanca olarak yayınlamıştır. Aslen filolog olan Nyberg, eski dinlerin problemlerine vâkıf ve yeni fikirleri cesurca ortaya koyabilen bir araştırmacıdır. Bununla birlikte, metinleri kendine göre değiştirmemiştir. Nyberg'in eseri "Eski İran Dinleri" olduğu için, sadece Zerdüşt dini değil, Mitra, Zurvan ve Gatha üzerinde de durmuştur.

Araştırmacıya göre Zerdüşt'ün ne zaman yaşadığı hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler sağlıklı değildir. Ancak takriben söylemek mümkündür. Öte yandan onun ne zaman yaşadığı çok önemli de değildir. Nyberg, Zerdüşt'ün yaşadığı yer hakkında Herzfeld ve başka araştırmacılardan farklı olarak Doğu İran'ı göstermektedir. Avesta'ya göre, Zerdüşt'ün efsanevi memleketi "Airyanem" denen Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin aşağısında bulunan Harezm idi. Bu bölgede bir zamanlar İranî bir kabile oturmaktaydı. Bu topluluk Aryan atalarının eski inançlarını devam ettirmekte

3 W. B. Henning, *Zoroaster: Politician or Witch-Doctor?*, Oxford University Press, Oxford 1951.

4 H. S. Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, Deutsch von H. H. Schaefer, Leipzig 1938.

idi. Bu inançlar eski Veda dinine çok benzemekte idi. Vedâdaki dinî şiirlere çok benzeyen Gatha şiirlerini kullanmakta idiler. Bunların inançlarının başka bir yönü daha vardı ki, bu da Kuzey Asya'da her zaman görülen şamanist etkiler idi. Herodot'a göre İskitler, Hint keneviri tohumlarını çadırlarda sıcak taşlar üzerine atarak, dumandan bir tür tiryak maddesi olarak istifade ediyorlardı. Nyberg, Gathalar'dan ve Avesta'nın başka yerlerinden deliller bularak, Zerdüşt'ün kurbanlar sunan bir rahip ve dinî şiirler yaratan bir şair olmanın yanında, aynı zamanda "bangha" adı verilen bir tür esrar kullanan bir şaman olduğunu da ortaya koymuştur. Ancak, bu sadece "maga" ismini taşıyan dinî bir sistemin bir parçası idi. Nyberg'e göre Zerdüşt sihirli şarkılar söyleyen böyle bir *maga* grubunun lideri idi. Fal ve kehanet için eritilmiş metaller kullanan bu topluluk toplumun temel taşlarından birisi idi. Nyberg, hafif abartılı olarak Zerdüşt'ün kim olduğunu şöyle anlatmaktadır: İlk İranlı derviş, ilk teosof, ilk mistik ve dünya ile ilgili kehanette bulunan ve dünyanın sonunun geleceğini haber veren Yakınoğ'u'da her zaman rastladığımız, kendini *mehdi* ilan edenlerden ilk *mehdi* idi. Zerdüşt'ün bu dinî sistem içerisindeki rolü nedir? Araştırmaya göre Zerdüşt bu dinin sıfırdan yaratıcısı değildi. Dinin Tanrısı Ahura Mazda, eski Aryalar'da Gökyüzü Tanrısı ve aynı zamanda göğün ve yerin yaratıcısı idi ve Hindistan'ın Gökyüzü Tanrısı Varuna'nın lâkabı idi. İranlılar'ın çok muhtemelen Varuna'nın adını fazla kuvvetli bularak Yahudiler'in Yahve ile ilgili tabularında olduğu gibi, adını kullanmayıp, bu Tanrı'yı "Ahura Mazda" lâkabı ile zikrettikleri anlaşılmaktadır.

Eski Aryalar'da iki Tanrı grubu vardı: *Ahura* (Hindistan'da *Asura*) ve *Daeva* (Hindistan'da *Deva*). İran'da *Ahuralar*, Hindistan'da ise tam tersi olarak *Devalar* ön plana çıkmıştır. Zerdüşt zamanında Ahura Mazda bir *deus otios* (hiç faaliyet göstermeyen bir Tanrı)'a dönüştü. Yerine popüler kùltlerden daha aktif ve enerjik Tanrılar geçmiştir. Zerdüşt zamanında Mitra dininin bir mezhebi yayılmaya başladı. Bu mezhebin ritüellerine göre, bilhassa geceleri *haoma* (Hindistan'da *soma*) isimli bir uyuşturucu içmişler ve kendinden geçmiş bir hâlde boğalar kurban etmişlerdir. Zerdüşt bu pratiğe karşı çıkmış ve eski Aryalar'ın kutsal gördüğü inek ve boğaya karşı bu şiddeti bir cinayet olarak görmüştür. Bu sebeple Gatha (Yaş 29)'da boğanın ruhunun ağıtını koymuştur. Zerdüşt, bu dinî kriz ortamında Ahura Mazda'yı yeniden aktif hâle getirmiştir. Bununla birlikte, kendi ülkesinde başarılı olamamış ve ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Nihayet bir hâmi olarak Kavi Viştaspa'yı bulmuştur. Zerdüşt, yeni bir çevrede hafifçe kendi inançlarını değiştirmiş ve eski Mitra dininden bazı unsurları kendi dinine almıştır. Bunlar arasında *haomanın* daha az uyuşturucu etkisi olan başka bir şeklini kabul etmiştir.

Nyberg, Zerdüşt dininin ana hatlarını şu şekilde anlatmaktadır: Bir toplumda bilhassa Ahura Tanrıları köklendi. Ahura Tanrıları ile bağlantı kurmak için uyuşturucu maddeler kullanmakta idi. Toplumda barışçı özelliklere sahip olan Ahura Tanrıları önem kazandı, kahraman özelliklerine sahip Daeva Tanrıları yavaş yavaş terk edildi. Bu toplumda Zerdüşt ortaya çıkarak eskiden beri bilinen Ahura Mazda'yı yeniden canlandırdı. Ameşa Spentas Tanrılar grubunu da Ahura Mazda'ya ekledi. Zerdüşt aynı zamanda kendi grubuna ve kendi Tanrıları'na karşı çıkan gerçek bir düalizm yarattı. Yine, kendi grubunu motive edebilmek için dünyanın sonu ile ilgili kehanetin de yaratıcısı oldu. Zerdüşt, kendi toplumunda kabul edilmediği için başka güçlü müridler buldu ve onların toplumunda kabile sınırlarını aşan dinî bir cemiyet (*daena*) kurdu. Bu cemiyet, kurucusuna o

kadar bağlandı ki, Zerdüşt'ü ilk mesaj getiren insan, en mükemmel insan, insan olmuş bir Tanrı ve dünyanın sonunda geri dönecek bir kurtarıcı mehdî (*saoşyant*) olarak gördü.

Burada iki önemli soru ortada durmaktadır: Neden Herzfeld ve Nyberg bir şahsiyet (Zerdüşt) hakkında birbirinden tamamen farklı tasvirler çizmektedirler? Niçin Herzfeld'i katiyen kabul etmeyenler dahi Nyberg'in dinî tarih yaklaşımına sıcak bakmıyorlar? Bu sorunun cevabı çok basittir. Farklı yorumların sebebi, günümüze ulaşan dinî metinlerin karmakarışık yapısının farklı yorumlara zemin hazırlayabilmiş olmasındandır. Bu dinî metinler arasında 16 adet manzum Gathalar bulunmaktadır. Bunların kendine özgü orijinal bir yapısı vardır ve aşağı yukarı bütün araştırmacılar bunların Zerdüşt'e ait olduğu konusunda hemfikirdir. Yine, bütün araştırmacıların hemfikir olduğu bir başka konu daha vardır ki, o da bu metinlerin anlaşılması en zor eski Hint-Avrupa metinleri olduğudur. Sadece gramer bakımından dahi bu metinleri analiz edebilmek oldukça güçtür. Cümle yapıları (sentaks) oldukça kuralsız ve karmakarışıktır. Metinler morfolojik olarak da o kadar karışıktır ki, kelimelerin birbirine nasıl bağlandığı konusunda her zaman emin olunamamaktadır. Ancak, bir taraftan da metinlerin dili Veda diline oldukça yakındır. Bununla birlikte burada da kelimelerin manalandırılması ile ilgili ortaya başka problemler çıkmaktadır ki, bunlar bazı temel hatalara zemin hazırlayabilir. Bunun yanı sıra, Zerdüşt dinindeki metinlerin Pehlevice tercümeleri ve şerhleri de Gathalar'ın tam tercümeleri değildir. Tercüme ve şerhlerin dil olarak çok iyi anlaşılmasından yapılmış tercüme olduğu görülmektedir.

Henning'in görüşüne göre, eğer manası açık olmayan kelimelere kendimize göre bir mana verirse ve eğer manası bilinen kelimelere de 'uç manalar' verirse, kendi fikirlerinize ve kendi mantığımıza göre istediğimiz gibi tercüme edebiliriz. Yani, eski metinlerde kâfi miktarda bilinmeyen kelimeler varsa, bu metin; felsefe eseri ya da kanun kitabı veya kehanet kitabı olabilir. Örnek olarak ev kelimesini alırsak, Gathalar'da ev kelimesi, her zaman hanedanın oturduğu bir saray, ya da başka bir yoruma göre de aynı ev kelimesi, şamanın kendinden geçmek için kullandığı yünden yapılmış bir çadır için kullanılmış olabilir.

Eski İran dünyasında tıpkı eski Hindler'de olduğu gibi tarih ve tarihî olaylar çok çabuk efsaneleşmiştir. Örneğin biz Firdevsî tarafından kaleme alınan *Şâh-nâme*'ye bakarsak, tarih gerçekte bu kitabın son kısmını teşkil eden Sâsânîler bölümünde özetlenmiştir. Daha öncesine ait bütün kısımlar tamamen efsaneleşmiştir. Bu sebeple Zerdüşt'ün Büyük İskender'den 258 yıl önce ortaya çıkmış olarak gösterilmesi de çok şüphelidir. Zira eski İran'da kronoloji ile ilgili bir takvim yoktu. Ancak diğer taraftan bu rivayeti tamamen reddedebilmek de mümkün değildir.

Nyberg'in görüşleri çok eleştirilmiş olmasına rağmen, ondan sonra yeni bir görüşle karşılaşmıyoruz. Daha yeni araştırmacıardan George Dumézil, *Naissance d'Archanges* isimli eserinde, eski Aryaî Tanrılar'ın Zerdüşt'lük'teki Tanrılar ile aynı olduğunu ortaya koymuştur: Mitra, Vohu Manah; Varuaa, Aşa gibi. Yani Eski Aryaî Tanrılar Zerdüşt'lükte isim değiştirerek devam etmiştir. Belçikalı J. Duchesne-Guillemin, 1948 yılında yayınlanan bir araştırmasında, monoteizme yaklaşan bir düalizmin Zerdüşt'ün yarattığı bir şey olmadığını, eski Aryaîlerin ve özellikle İrândaki Aryaîler'in dinî özellikleri olduğunu ve Zerdüşt'ten sonra da önem taşıdığını ortaya koymuştur. Araştırmacı aynı zamanda İrândaki düalizmin, Yahudiler'den, eski Yunan

düşüncesinden ve Hıristiyanlık'tan ne kadar etkilendiğini de araştırmıştır. Belki de Zerdüştlük ile ilgili H. S. Nyberg'ten sonra yapılan en ciddi araştırma Helmut Humbach'ın 1959 yılında yayınlanan *Die Gathas des Zarathustra* isimli iki ciltlik çalışmasıdır⁵. Humbach gerçekte iyi bir filologtur ve Gathalar'ı daha iyi tercüme edebilmek için Veda metinlerini kullanmıştır. Araştırmacıya göre Zerdüştlüğün dünya düzeninin temelinde eski Hintler gibi ritüel olarak kurban sunma geleneği bulunmaktadır. Bir taraftan Ahura Mazda ebedî ve ezeli yaratıcı Tanrı'dır. Bununla birlikte, yalana karşı koymak, kötülüklerle savaşmak, tapmak, ibadet etmek ve hediye sunmak onu daha da güçlendirmekte, daha da güçlenen Ahura Mazda da, bunu inananlarına nimetler vererek dağıtmakta idi. Humbach, Zerdüş'tün şahsiyeti hakkında şu soruya cevap aramıştır: Zerdüş'tün getirdiği yenilikler ne idi ki, insanlar onu diğer rahipler arasında yeni bir peygamber olarak kabul ettiler. Herhalde en önemli şeylerden birisi şu olabilirdi ki, yakında yeni bir dönem başlayacak ve bu dönemde kötülük ve iyilik ayrılacak. Sonunda kötülük tamamen yok olacak. Yeryüzünde Tanrı'nın hâkimiyeti kurulacak. Tanrı'nın hâkimiyetinin kurulmasında her ferdin büyük bir rolü var. İnsanlar ne kadar çok gayret gösterirlerse, Tanrı'nın hâkimiyeti yeryüzünde o kadar çabuk kurulacak ve dünya yeni bir cennet olacak.

1961 yılında bu konuda yeni bir kitap yayınlandı. Eser Gathalar'ın yanı sıra Zerdüş't hakkında da yeni bilgiler ihtiva etmekteydi. Kitabın yazarı, Eski İran ve Elam dilleri uzmanı, tarihçi ve filolog Prof. Dr. Walther Hinz idi⁶. Kitap, kendisinden büyük beklentileri hayal kırıklığına uğrattık mahiyette idi. Hinz'in tercümesi, Humbach'ın tercümesinden daha akıcı ve anlaşılabilirdi. Hinz'in metinleri, kendi Zerdüş't imajına göre yorumladığı ve daha önce kimi araştırmacıların önemle üzerinde durduğu bazı konularda tamamen sustuğu görülmektedir. Hinz özel hayatında çok dindar bir Hıristiyan olarak Zerdüş'tün gerçekten Tanrı'dan bir mesaj aldığını kabul etmiştir. Ona göre bu mesaj, aslında İsrailoğulları peygamberleri ve bir bakıma da Hz. Muhammed'in aldığı mesajın aynısıdır. Araştırmacı bu konuda sadece genel bir yorumda bulunmakla kalmamıştır. Zerdüş'tün "kutsal ruh" (*Spenta Mainyu*)'u, Tanrı'nın oğludur; yani Hz. İsa. Zerdüş'tün "mesaj getiren elçisi" (*Vohu Manah*), melek Cebrâ'il ve "itaat meleği" (*Sraoşa*) ise Mikâ'il'dir. Bu tasnif sadece mukayese için kurgulanmamış, birebir aynı olarak kabul edilmiştir. Hinz, eski Arya Tanrıları ile ilgili kısımları boş bırakmış, kendi tezini tamamen bir "vahiy"e dayandırmıştır. Angra Mainyu, Mithra ve Aeşma gibi unsurları ise Şeytan'ın dünyasına ait figürler olarak kurgulamıştır. Dünyada kötü güçler ve iyi güçlerin varlığı ve Hıristiyanlığın ve Zerdüş'tlüğün benzer temellere dayandığı kabul edilebilir bir durumdur. Ancak, bu iki dinin aynı unsurlara dayanıyor gibi gösterilmesi ve temelde birbiri ile aynı gibi kabul edilmesi çok açık bir zorlamadır.

Bu konuda başka bir çalışma, Yasna 28'in tercümesini hazırlayan Wolfgang Lentz tarafından 1954 yılında yayınlanmıştır⁷. Lentz eserinde, metinleri tanınmış İran şairi Hâfiz-ı Şirâzî'nin şiirlerinde gördüğümüz motiflere yakınlaştırmış ve Zerdüş'tü de sonradan İran'da çokça gördüğümüz sûfîlerin ilk örneği olarak görmüştür.

5 Helmut Humbach, *Die Gathas des Zarathustra*, I-II, Heidelberg 1959.

6 Walther Hinz, *Zarathustra*, Stuttgart 1961.

7 W. Lentz, "Yasna 28: Kommentierte Übersetzung und Kompositions-Analyse", *Akademieder Wissenschaften und Litteratur in Mainz*, Abh. Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse 1954, nr. 16, Wiesbaden 1955.

Konu Ilya Gershevitç tarafından 1959 yılında yayınlanan başka bir çalışmada yeniden ele alınmıştır⁸. Araştırmacı “Niçin Gatha’nın dışında, Anahita ve Mithra gibi başka Tanrılar’a ait ilahiler bulunduğuş” sorusunu ele almış ve bu durumu Persler zamanında devlet desteğine sahip olan rahipler sınıfının gayretlerine bağlamıştır.

Bu konu, daha sonra ciddi bir yeni bakış açısı getirmeksizin 1963 yılında Marian Molé⁹ ve 1961 yılında da R. C. Zaehner¹⁰ tarafından ele alınmıştır. Bu sahada daha dikkate değer bir çalışma Geo Wiedengren tarafından 1965 yılında yayınlanmıştır¹¹. Araştırmacı genel olarak Nyberg’in fikirlerine katılmış, sadece marjinal bazı fikirlerinde ondan ayrılmıştır. Nyberg’in “*maga*” tercümesini kabul etmemiş, yerine Humbach’ın “*gabe*” tercümesini benimsemiştir. Ancak araştırmacı, yine de bu kelimenin manasının bir muamma olduğunu da kabul etmiştir. Zerdüşt’ün faaliyetlerinden “şamanist” olarak bahsederken, kelimeyi parantez içerisinde kullanmış, ilave olarak Eski İranlılar’ın Hint kenevirini transa geçmek için kullandığı görüşünü getirmiştir. Araştırmacı, bir bütün olarak Nyberg gibi kesin bir Zerdüşt portresi çizmemiştir. Belki de araştırmalar henüz bu seviyede iken, araştırmada kesin bir Zerdüşt tasviri çizilmemiş olmasını daha yerinde kabul etmek gerekecektir.

Sonuç olarak araştırmacıların Zerdüşt ile ilgili farklı fikirlerini burada toplamak faydalı olacaktır.

I. Zerdüşt Ne Zaman Yaşadı?

Nyberg dışında Duchesne-Guillemin, Zaehner ve Hinz gibi araştırmacılar geleneksel zamanı desteklemiştirlerdir. F. Altheim, Porfyrios’un Arapça tercümesine dayanarak Zerdüşt’ün M.Ö. 551-552 yılında öldüğünü, geleneğe göre 77 yaşında ölmüş olduğu için de M.Ö. 599-598 yılında doğduğunu kabul etmiştir. Yine Altheim, Zerdüşt’ün hamisi Viştaspa’nın I. Darius’un babası Viştaspa ile aynı kişi olduğu görüşünü benimsemiştir. Ancak o, Zerdüşt’ün Herzfeld’in düşündüğü gibi bir siyasetçi olduğunu kabul etmemiştir. Diğer yandan Kurt Rudolph, Wilhelm Eilers ve Geo Wiedengren gibi araştırmacılar ise geleneksel zamanı kabul etmeyerek Zerdüşt’ün gelenekten en az yüz sene kadar daha önce yaşadığı fikrini savunmuşlardır.

2. Zerdüşt Nerede Yaşadı?

Modern araştırmacılarından hiçbiri Zerdüşt’ün yaşadığı yeri artık Herzfeld gibi Media (Medler) ülkesi ve Raga (Rey) şehri olarak kabul etmemektedir. Nyberg, Raga şehriyle ilgili geleneksel görüşün, Zerdüşt dininin batıda yayılmasının tarihinden bir parça olduğunu düşünmüştür.

8 Ilya Gershevitç, *The Avestan Hymn to Mythra*, Cambridge 1959.

9 Marian Molé, *Culte, Mythe at Cosmologie dans l’Iran Ancien. Le problème zoroastrien et la tradition mazdéenne*, Paris 1963.

10 R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961.

11 Geo Wiedengren, *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965.

Hinz, eski geleneğe katılarak Zerdüş'tün doğduğu yerin Baktria olduğu fikrini benimsemiştir. O, Baktria'dan Harezm'e kaçmak zorunda kalmıştır. Bu bölge belki Ceyhun (Amuderya) nehrinin çevresinde değil, biraz daha batıda idi. Kuzeydoğu İran'daki Keşmar şehri de bu bölgeye dâhil olmalıydı. Zira rivayetlere göre, burada Zerdüş'tün kendi elleriyle diktiği kutsal bir selvi vardı. Altheim'a göre Zerdüş't devamlı Baktria'da dolaşıyordu ve oradaki güçlü bir bey olan Viştaspa'yı kendi dinine çekti. Duchesne-Guillemin'e göre Harezm, Kyros'un istilasından önce Doğu İran'da büyük bir bölge idi ve Viştaspa bu bölgenin son hükümdarı idi. K. Rudolph, Zerdüş'tün Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında yaşadığını kabul etmiştir. Wiedengren ise bu konuda kesin bir şey söylememiştir.

3. Akhemeniler'in Dini Meselesi

Araştırmacılar arasında Akhemeniler'in Zerdüş't dinini kabul edip etmedikleriyle ilgili tartışma XIX. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Nyberg, Akhemeniler'in Zerdüş't olduğunu kabul eden araştırmacıların listesinde Tiele, von Orelli, Nöldeke, Meyer, Geldner, Clemen, Justi (bir yere kadar), Lehmann-Haupt, Hertel, Herzfeld ve Hartmann'ın adını vermektedir. Akhemeniler'in Zerdüş't olduğunu kabul etmeyen araştırmacılar arasında ise Harlez, Spiegel, Darmesteter, Casartelli, Söderblom, Gray, Oldenberg, Moulton, Moore, Prašek, Christensen, Meillet (bir yere kadar) ve Benveniste'in adını zikretmektedir. Nyberg'in kendisi ise Akhemeniler'in Zerdüş't olduğunu asla kabul etmemiştir. Araştırmacı, Akhemeniler'in Zerdüş'tlük'ten "İsveç hanedanı Bernedotlar'ın Baptist dinî hareketinden etkilendiği kadar etkilendiği" düşüncesindedir. Nyberg'ten sonra Hinz ve Altheim özellikle Darius'un Zerdüş'tün bir müridi olduğunu ve aynı şekilde Kserkses'in kitabesinden onun Zerdüş't olduğunun anlaşıldığını kabul etmiştir. Ancak Akhemeniler'in sonraki üyeleri Zerdüş'tün panteonuna *daevaları* dâhil etmişlerdir. Jacques Duchesne-Guillemin bu konudaki görüşünü iki defa değiştirmiştir (pro¹² [evet]; contra¹³ [hayır]; pro¹⁴ [evet]). Geo Widengren bu konuda Nyberg'e bağlı kalmıştır. Rus araştırmacılar V. V. Struve, I. M. Diakonoff ve M. A. Dandamayev ise Akhemeniler'in Zerdüş't olduğunu kabul etmişlerdir¹⁵. Öte yandan V. I. Abayev ilk defa Kserkses'in Zerdüş't olduğu düşüncesini benimsemiştir. Aslında bu soru Zerdüş't olmanın kriterlerinin ne olduğuna bağlıdır. Yine hangi miktarda Tanrı'nın adı Ahura Mazda'nın ve *aşan* (eski Farsça'da *arta*) "doğru" ve "yalan" (*drauga*) kavramlarının ne kadar sadece Zerdüş't dinine ait olduğu sorusuna bağlıdır. Akhemeniler'in kullandığı dinî terimlerin Avesta'da kullanılan dinî terimlerden farklı olduğu görülmektedir: "Tanrı" (*baga*, Avesta'da *yazata*). Gerçekte Akhemeniler'de tam olarak bir monoteizm yoktu. Ahura Mazda en büyük Tanrı'dır, ancak Akhemeniler II. Artakserkses zamanında resmî olarak Mithra ve Anahita'ya da tapmaya başlamışlardır. Dikkate alınması gereken başka bir nokta da, Videvdat'ın toprağı veya ateşi kirletmemesi için ölülerin yırtıcı kuşlara bırakılmasını emretmesine rağmen,

12 Jacques Duchesne-Guillemin, *Zoroastre*, Paris 1948.

13 Jacques Duchesne-Guillemin, *Ohrmazd et Ahriman*, Paris 1953.

14 Jacques Duchesne-Guillemin, *Western Response to Zoroaster*, Oxford 1958.

15 M. A. Dandamayev, *Iran pri pervykh Ahemenidah*, Moscow 1963, s. 239.

Akhemeniler'in mezar binalarına gömülmeleridir. Bu konuya bağlı çok tartışılan hususlardan biri de, Medialı Maagi rahiplerin Akhemeni Devleti'ndeki rolü meselesidir.

4. Zerdüşt'ün Hayat Hikâyesi

Zerdüşt'ün geleneksel hayat hikâyesi Hz. Muhammed'in hayat hikâyesine benzemektedir: Vahiy ya da vahiyler, kendi toplumunda peygamberlik faaliyetleri, bu faaliyetlerde başarısız olmak, firar ve yabancı bir bölgede başarılı olmak. Herzfeld'e göre Zerdüşt, Raga (bugünkü Rey)'dan Tus'a firar etmiştir. Nyberg'e göre Zerdüşt, Ceyhun (Amuderya) nehri kenarından Seyhun (Sirderya) nehri kenarına gitmiştir. Hinz'e göre Zerdüşt, tahminen M.Ö. 590 yılı Ocak ayında Baktria'dan Harezm'e firar etmiş ve yolda *Vaepya-kavi* (*vaepya*: eş cinsel bir fahişe) ile karşılaşmıştır. *Vaepya*, Zerdüşt'in gece konaklamasına izin vermiyor ve soğuktan titreyen atlarına yardım etmiyor. Zerdüşt, yolculuğuna devam ediyor veya Tus ya da Nişapur'a ulaşıyor (bakın Hinz'e göre Harezm nerede!). Zerdüşt burada Viştaspa ile karşılaşiyor. Viştaspa, Zerdüşt'ün peygamberliğini kabul ediyor. Humbach'a göre Gathalar'da Zerdüşt'ün firar ettiği görüşünü destekleyen hiçbir delil bulunmamaktadır. Humbach, firarı destekleyen en önemli noktayı şu şekilde tercüme etmiştir (Yasna 41, 1): “*Welches Land soll ich beweiden, wohin soll ich gehen um zu weiden?* [Hangi ülkede otlatmalıyım, otlatmak için nereye gitmeliyim?]”. Öte yandan Widengren ifadedeki *beweiden* ('otlatmak')'i 'firar etmek' olarak tercüme etmektedir. Esasen Gathalar'daki ifade o kadar karışıktır ki, firar edip etmediği problemini çözmeye yetmemektedir. Belki de Zerdüşt kurban kesen bir rahip olarak daima bir yerden başka bir yere seyahat etmekteydi ve bir yerden başka bir yere firar etmesi de hiçbir zaman vaki olmadı. Geleneksel Zerdüşt efsanesi en çok Denkart'ın 7. kitabında yani Zatspram'ın eserleri arasında ve Yeni Farsçada *Zerdüşt-name*'de yer almaktadır. Bu eserler daha çok efsane teorilerinin araştırılması açısından önemlidir.

5. Zerdüşt Şaman mıydı?

Nyberg tarafından ileri sürülen bu fikir, sonraki araştırmacıların çoğu tarafından şiddetle reddedilmiştir. Zerdüşt, eğer hint keneviri yağı ya da başka bir uyuşturucu kullanmış olsaydı, Gathalar'ı ortaya koyması mümkün olmayacaktı. Esasen Gathalar kolay anlaşılabilen metinler olmamakla birlikte, bir tiryaki tarafından üretilebilecek kadar da manasız ve mantıksız değildirler. Zerdüşt'ün şamanist olduğuna dair teori, Nyberg'ten tamamen bağımsız olarak da destek bulmuştur. Halk bilimci A. Friedrich, “Knochen und Skelette in der Vorstellungswelt Nordasiens” isimli makalesinde¹⁶ Orta Asya şamanizmi ile arasındaki paralellikleri göstermiştir: *astvant* “kemikli” = bedene ait, *daena* (ölümden sonraki ruh vb.), *fravaşi* (insanın doğmadan önceki ruhu), ölümlerin gömülmeden çöle bırakılması vb. Zerdüştlük ile Orta Asya şamanizmi arasında bu ve buna benzer eski bağlantılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Nyberg'in şamanizm görüşünün sadece onun hayal gücüne bağlı olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak,

16 A. Friedrich, “Knochen und Skelette in der Vorstellungswelt Nordasiens”, *Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik*, 5, (1943), s. 183-197.

diğer taraftan Zerdüş'tün şamanizminin bazı ritüeller ile sınırlı kaldığı ve onun ana fikirlerini ve dünyaya bakışını neredeyse hiç etkilemediği anlaşılmaktadır.

6. Zerdüştlükte Tek Tanrılık

Pek çok araştırmacı Zerdüş'tü İsrailoğulları'nın peygamberleri gibi tek Tanrılı (monoteist) kabul etmişlerdir. Yine Moulton, Nathan, Söderblom ve son zamanlarda Altheim ve Hinz gibi pek çok araştırmacı Zerdüş'tün İsrailoğulları'nın peygamberleri ile aynı zamanda yaşadığını düşünmüşlerdir. Gerçekten de Gathalar'da gerçek Tanrı olarak Ahura Mazda ortaya çıkmaktadır. Onun yanında başka bir Tanrı'nın adı zikredilmemekte, sadece bazı soyut kavramlar (*abstract*) yer almaktadır ki, bunların da eski Aryaî Tanrılar'ın fonksiyonları olması muhtemeldir. Aynı zamanda bu soyut kavramlar Tanrı'nın insanlara sunduğu nimetlerdir. Bunun karşılığında insanların da buna karşılık verme mesuliyeti vardır. Ancak, Gathalar'daki bu monoteizm o kadar müphem ve o kadar esnekti ki sonradan Zerdüştlük çok Tanrıcılığa doğru gelişmiştir. Ameşa Spentaslar yeni Avesta'da tapınılabilecek duruma (*yazatas*) gelmişlerdir. Mithra, Anahita vb. gibi.

7. Zerdüştlükte Düalizm

Gathalar'da monoteizmin yanında çok güçlü bir düalist unsur da bulunmaktadır. Bu düalizm aynı zamanda mitoloji ile de desteklenmiştir. Eski daeva tanrılar, şeytan olmuşlardır. Kötülüğün temel prensibi Angra Mainyu'dur. Bunun karşısında ise Spenta Mainyu yer almaktadır. Sonraki Zerdüş fikir sisteminde bu durum daha belirgin bir şekil almış ve bunlardan bir kısmı Zurvanizm'de ilk prensip olan sonsuz zaman (Zurvan), Ohrmazd ve Ahriman onun ikiz oğulları olmuştur. B. B. Henning bu düalizmi, monoteizmi protesto olarak Zerdüş'tün gerçek bir katkısı şeklinde görmektedir. Ancak Rudolp, Zerdüş'tün kendi düalizminden daha önceki fikirleri geliştirdiğini, ancak düalizmindeki ahlak anlayışının ona aidiyetinin nispeten açık olduğunu kabul etmektedir. Burada bilhassa Zerdüş'tün düalizminin ruh ve madde arasındaki düalizm olmadığına, bilakis iki farklı ruh arasındaki düalizm olduğuna dikkat etmek gerekmektedir.

8. Zerdüştlükte Kıyamet Günü

Nyberg'in Zerdüş'te verdiği lakaplardan birisi "kıyamet gününü ilk haber veren" idi. Humbach da Zerdüş'tün en önemli mesajı olarak "kıyamet gününü hazırlama işine (temizleme) herkesin katılabileceğini" kabul eder. "Kıyamet gününde dünya temizlenecek, parlak olacak ve daha sonra cennet hayatı başlayacaktır". Zerdüş, bu dünyadaki hayatı ölümden sonraki hayata göre daha çok vurgulamıştır. Kıyamet gününden sonra "ölülerin yeniden dirilişinden" (*ristakhez*) ise bahsetmemektedir. "Yeniden diriliş" Zerdüştlüğe sonradan girmiş ve önemli bir yere oturmuştur. Yine Zerdüş'tün öğretisinde "Cinvat köprüsü" ('sırat köprüsü'), erimiş metal ile doğruluğu göstermek ve *Saosyant* ('kurtarıcı', genellikle çoğul halde 'kurtarıcılar', bu 'kurtarıcı' sonradan 'Mehdi'ye dönüşecektir) kavramları yer almaktadır.

9. Peygamber ve Reformcu Olarak Zerdüşt

Daha önce de belirttiğimiz gibi Zerdüşt'ün öğretisinin büyük kısmı daha önce var olan kavramlardan gelmekteydi. Esasen başlıca din kurucularında, kendilerinden önce söylenen şeylerden farklı çok az şey bulunmaktadır. Bu durum Zerdüşt için de geçerlidir. Mamafih bütün bu yeni din kurucularındaki en önemli husus mesajlarındaki bütünlüktür. Bu bütünlük, mesajlarda eski hakikatlere ve inançlara yeni bir yorum ve ışık getirilmiş olunmasıdır. Her ne kadar ayrıntıları hakkında çok az bilgimiz olsa da, bu durumun Zerdüşt için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Esasen her din kurucusunda, bir hedef doğrultusunda belli bir şeye karşı protest bir yaklaşım gözlemlenmektedir. Bu protest yaklaşım, Hz. İsa'da farizilik (gösterişçilik, gösteriş için dindarlık) idi. Zerdüşt'lük'te ise bu protest yaklaşım, ineklerin kurban edildiği büyük "orgiastik kurban törenleri"ne karşı idi. Bu protest hareket başarıya ulaşmış ve öncesinden farklı bir dinî toplum yaratmıştır. Hinz gibi her bakımdan tamamen yeni olmasa da, Zerdüşt'ün, kendine ait yeni bir başlangıç getirdiğini söyleyebiliriz. Sonraki nesiller Zerdüşt'ü, yepyeni bir mesaj getiren mükemmel bir insan (*insan-ı kâmil*) ve yeni bir dönemin başlatıcısı olarak görmüşlerdir. Ancak burada bizim, Zerdüşt ile diğer büyük din kurucuları arasında bazı benzerlikler bulunmasına rağmen, Zerdüşt'ün ve onun getirdiği dinin (Zerdüşt'lük) kendine özgü olduğu hususunu da göz önünde bulundurmamız gerekir. Zerdüşt'ün müridleri bu durumu kavramışlardır. IX. yüzyılda yazılmış bir kitap olan *Şkand-gumanik vicar* ('şüpheleri yok eden çözüm')da Hristiyanlık, Maniheizm ve İslam, düalizm açısından eleştirilmiştir.

Burada son olarak Zerdüşt'lük tarihi araştırmalarında kullanılacak metod ile ilgili de birkaç şey söylemek gerekecektir. Araştırmacılar arasında Zerdüşt'lük ile ilgili büyük fikir farklılıklarının bulunması, metodik olarak kaynakların ve konunun iyi bilinmesini gerektirmektedir. Bu durum her ne kadar filoloji olarak zor olsa da, prensip olarak imkânsız değildir. Humbach'ın çalışmaları bu konuda güvenilir sonuçlara ulaşmıştır. İleride yapılacak araştırmalar, bugün için karanlık olan pek çok konuya ışık tutacaktır. Bu araştırmada şu sonuca ulaşılmıştır ki, her şeyin temelinde kaynakların kelime kelime, tam ve doğru olarak ne söylediğinin anlaşılması gerekmektedir. Diğer taraftan Gathalar'ı sadece dinî tarih ve din bilgisi bakımından tamamen güvenilir kabul edebiliriz. Bu bakış açısını ihmal eden Herzfeld, tarih ile ilgili hiçbir şekilde kabul edilemeyecek sonuçlara ulaşmıştır. Bu analogları kullanan Nyberg, dinî tarihle ilgili biraz abartılı da olsa, önemli sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmalarda göz önünde bulundurulması gereken üçüncü bir husus da, dinî tarih (dinî) ile ilgili bir yaklaşımda önyargısız olunmasıdır. Bir araştırmacının Zerdüşt ve Zerdüşt'lük'te kendi şahsî fikirlerini aramaması ve Zerdüşt'ü ön yargılı bir şekilde, İsrail peygamberleri, Hz. İsa ve Hz. Muhammed gibi tasavvur etmemesi gerekmektedir. Yine, Zerdüşt ile ilgili araştırmalarının sonuçlarının Zerdüşt'ü ideal bir peygamber şeklinde ortaya koymaması durumunda da, araştırmacının bundan dolayı hayal kırıklığına uğramaması gerekmektedir. Nyberg'in Zerdüşt tasviri, kaynaklarla tamamen örtüşmese de, Zerdüşt'ü ideal bir peygamber olarak sunmamıştır. Eğer Herzfeld ya da Nyberg'in araştırma sonuçlarından hangisinin daha geçerli olduğu sorusunu soracak olursak, Nyberg'in sorduğu sorularla bu alanda yeni araştırmalar ortaya konulmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Bugün artık Herzfeld'in teorilerine inanan ve bunları ciddiye alan kimse yoktur. Sonuç olarak Jacques Duchesne-Guillemin'in ifade ettiği gibi "batı dünyası Zerdüşt hakkında henüz son sözünü söylememiştir".

BİBLİYOGRAFYA

- Dandamayev, M. A., *Iran pri pervykh Ahemenidah*, Moscow 1963, s. 239.
- Duchesne-Guillemin, Jacques, *Ohrmazd et Ahriman*, Paris 1953.
- Duchesne-Guillemin, Jacques, *Western Response to Zoroaster*, Oxford 1958.
- Duchesne-Guillemin, Jacques, *Zoroastre*, Paris 1948.
- Friedrich, A., "Knochen und Skelette in der Vorstellungswelt Nordasiens", *Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik*, 5, (1943), s. 183-197.
- Gershevitch, Ilya, *The Avestan Hymn to Mythra*, Cambridge 1959.
- Henning, W. B., *Zoroaster: Politician or Witch-Doctor?*, Oxford University Press, 1951.
- Herzfeld, Ernst, "Smerdis und Pseudosmerdis", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, V/3, (1933), s. 141-142;
- Herzfeld, Ernst, *Archaeological History of Iran*, London 1935, s. 43.
- Herzfeld, Ernst, *Zoroaster and His World*, Princeton University Press, Oxford 1947.
- Hinz, Walther, *Zarathustra*, Stuttgart 1961.
- Humbach, Helmut, *Die Gathas des Zarathustra*, I-II, Heidelberg 1959.
- Lentz, Wolfgang, "Yasna 28: Kommentierte Übersetzung und Kompositions-Analyse", *Akademieder Wissenschaften und Litteratur in Mainz*, Abh. Geistes- und Sozialwissenschaftliche Klasse 1954, nr. 16, Wiesbaden 1955.
- Molé, Marian, *Culte, Mythe at Cosmologie dans l'Iran Ancien. Le problème zoroastrien et la tradition mazdéenne*, Paris 1963.
- Nyberg, H. S., *Die Religionen des alten Iran*, Deutsch von H. H. Schaeder, Leipzig 1938.
- Wiedengren, Geo, *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965.
- Zaehner, Robert Charles, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, London 1961.